

Fakiri is a brilliant creator of Uzbek literature as a sheikh, sage, and scientist

Safiya YAKUBOVA¹

Urgut branch of Samarkand State University named after Sharaf Rashidov

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2024

Received in revised form

10 January 2024

Accepted 25 February 2024

Available online

25 May 2024

Keywords:

creator,
meaning of oriphon,
romantic spirit,
educational poetry,
Devan literature,
owner of the devan,
concept of bayaz.

ABSTRACT

This article examines Fakiri's unique contribution to colonial-era Uzbek literature, noting that his work represents a significant innovation and fills a critical gap with its legacy and romantic spirit. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, Shakhrisabz became the place of life and work of several poets and writers, among whom such remarkable writers as Mirza Umraki Shakhrisabzii-Samarkandi (1878–1957), Faizullahkhoja Ravnakiy (1892–1978) and Ismailkhan Fakiri-Shakhrisabzii stand out. Particular attention is paid to the fact that the literary heritage of Ismailkhan Faqiri is of significant value and his works deserve the attention of the literary community.

2181-3663/© 2024 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-3701-vol2-iss2-pp73-78>

This is an open-access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Faqiriy o'zbek adabiyotida yorqin ijodkor shayx, olim va alloma sifatida

ANNOTATSIYA

Kalit so'zlar:

yombi ijodkor,
o'roh,
orifona mazmun,
oshiqona ruh,
ma'rifiy she'riyat,
devon adabiyoti,
sohibi devon,
bayoz tushunchasi.

Ushbu maqolada Faqiriy ijodi adabiyotda yangilik kasb etishi, u zotning merosi mazmuni, oshiqona ruhi bilan mustamlaka davri o'zbek adabiyotidagi mudhish bo'shliqni to'ldirib turganligi haqida fikr yuritiladi. XIX asr oxiri XX asr boshlarida Shahrizabzda tug'ilib, shu yerda umrguzaronlik qilgan bir necha shoirlar, adibu fozillar bo'lgan. Ular sirasiga Mirzo Umrboqiy Shahrizabziy-Samarqandiy (1878–1957), Fayzulloho'ja Ravnaqiy (1892–1978), Ismoilxon Faqiriy-Shahrizabziy singari fozilu ijodkorlarni kiritish mumkin. Bu adiblar ichida Ismoilxon Faqiriy adabiy merosi muhim ahamiyatga egaligi va uning ijod namunalari adabiyot ahliga yetib borishi haqida so'z yuritilgan.

¹ Assistant, Faculty of Pedagogy and Languages, Urgut branch of Samarkand State University named after Sharaf Rashidov. E-mail: safiyayakubova1231@gmail.com

Факири – блестящий творец узбекской литературы как шейх, мудрец и учёный

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

создатель,
значение орифоны,
романтический дух,
просветительская поэзия,
деванская литература,
владелец девана,
концепция баяза.

В данной статье рассматривается уникальный вклад Факири в узбекскую литературу колониальной эпохи, отмечая, что его творчество представляет собой значимое новшество и восполняет критический пробел с помощью своего наследия и романтического духа. В конце XIX и начале XX веков Шахрисабз стал местом жизни и творчества нескольких поэтов и писателей, среди которых выделяются такие замечательные литераторы, как Мирза Умрбаки Шахрисабзий-Самарканди (1878–1957), Файзуллахходжа Равнакий (1892–1978) и Исмаилхан Факири-Шахрисабзий. Особое внимание уделяется тому, что литературное наследие Исмаилхана Факири обладает значительной ценностью и его произведения заслуживают внимания литературного сообщества.

So'nggi yillarda barcha fanlar qatori adabiyot sohasiga ham alohida e'tibor berilib kelinmoqda. XX asr o'zbek ma'rifiy she'riyatining yombi ijodkori, devon adabiyotining kamtar vakili, alloma va shayx, Naqshbandiya tariqati murshidi komili, Payg'ambar avlodi, zokir ijodkor, shokir va sobir so'z san'atkori, Faqiriy-Shahrisabziy hazratlari o'zlarining bayozu g'azaliyotlari bilan adabiyotimizga yangitdan kirib kelmoqda.

Faqiriy ijodi adabiyotda chinakam kashfiyotdir. U zotning merosi orifona mazmuni, oshiqona ruhi bilan mustamlaka davri o'zbek adabiyotidagi mudhish bo'shliqni to'ldirib turadi.

Faqiriy hazratlari o'tgan asrda yashab ijod etgan bo'lsa-da, uning nomi va ijodi, Alloh taolloning inoyati ila istiqlool davrida yuzaga chiqdi. Sho'ro siyosatdonlari mumtoz shoirni xalqdan yashira olmadilar.

Shoir nomi davlat miqyosida ilk marta Shahrisabzning 2700-yilligiga bag'ishlangan anjumanda O'zbekiston Birinchi Prezidenti tomonidan tilga olindi. Darhahihat, doktor, professor Shodmon Vohidov hamda yosh olim, adibning nabirasi Mas'udxon Ismoilining say'u g'ayratlari bilan Faqiriy nomi jahon qomuslariga kirgan edi.

Dunyoning hamma joyida davlat rahbari biror ijodkor allomaga e'tibor ko'rsatsa, bu uning xalq orasida izzat-e'tibor topishiga sabab bo'ladi. Xususan professor Shodmon Vohidov hamda yosh olim, adibning nabirasi Mas'udxon Ismoilylarning ushbu adib haqida ko'plab ma'lumotlar, ijodiga doir bir qancha ilmiy maqolalar bitishgan.

Faqiriy hazratlari biz o'rgangan Oybek, G'afur G'ulom, Shayxzoda, Habibiy kabi adiblarga zamondosh bo'lsa-da, shayxligi, islomiy hayoti, ijodining ilohiy ma'rifatga asoslangani bois, nomi ham, ijodi ham aslo yuzaga chiqmagan, adib ham bunga zinhor parvo qilmasdan: "Bizning hazfporaga ham bir xaridor topilar-da", deb sabri jamil ko'rsatgan [1]. Mana, Allohning lutfu -karami bilan adib ijodiga xaridor topildi.

Albatta har qanday adabiyot sohasida qalam tebratgan ijodkorning ismunasablari va taxalluslari o'quvchini befarq qoldirmaydi deb hisoblasak bo'ladi [6]. Adibning to'liq ismi – Ismoilxon ibn Ibrohim Xoja ibn Hidoyatulloh ibn Mirzo Kalon

Abdulaziz Xojai Shahrishabziy [11]. Ushbu ma'lumotlar uning nabiralari Mas'udxon Ismoiliiy qo'llaridagi ma'lumotlar asosida yaratilgan devon va bayozlardan olingani asosli albatta.

Taxallusi Faqiriy-Shahrishabziy; she'rlarida Faqiriy, Faqir shakllarida ham keladi. Xalili Ixvon taxallusi ham bo'lib, bu nomni tog'alari shoir Hone Shukrulloh Xo'ja qo'yganlar va undan shoirning tavallud tarixlarini chiqarganlar. Abjad hisobida bu taxallus raqamlaridan hijriy 1328-yil chiqadi. [1],

Toshkentda shoir Habibiy bilan ko'rishganida "Faqiriy" taxallusi zamon mafkurasiga to'g'ri kelmasligini o'ylab, u zotga Xaliliy degan taxallus tanladi [3]. Faqiriy esa hurmat yuzasidan, bu taxallusda bir she'r yozib, uni Habibiyga bag'ishlaydi. Shundan so'ng yana "Faqiriy" taxallusiga sodiq qoladi [8].

Ismoilxon Faqiriy milodiy 1910-yil, hijriy 1328-yilda Shahrishabzda tavallud topdi. Uch yoshda otalaridan, to'rt yoshda ustoz bobolaridan judo bo'lib, avval onalari, keyin tog'alari tarbiyatlarida kamol topib, ilm-ma'rifat sohibi bo'ladi. Adib 1980-yilda hozirgi Qashqadaryo viloyati, Kitob tumani, Sariosiyo qishlog'ida vafot etadi [11]. Avlodlari hozirgi vaqtda mazkur manzilda yashaydilar.

Nomlaridagi "Shahrishabziy" degan ilova maxsus shoirona taxallus emas, balki mazkur Vatanga mansublik guvohnomasidir, Faqiriy hazratlarining tug'ilib o'sgan Vatanlari Markaziy Osiyoning qadimiy ilm-fan o'choqlaridan bo'lmish Shahrishabz shahridir. Shahrishabz Rusiya bosqinidan keyin ham to 1917-yillargacha o'z ma'rifiy mavqeini saqlab kelgan. [2] Undan so'ng maktab-madrasalar rasman yo'qotilgan bo'lsa-da, sayyidlar va tariqat mansublari yurti sifatida shu kungacha o'z e'tiborini yo'qotmagan. Mustamlaka davrida Faqiriy, Ravnaqiy, Maxdum Hamidiy, shoir Qone' singari shayx va alloma-ijodkorlarning yashagani bunga dalildir [12].

Shahrishabzda necha-necha ulug' zotlar o'tgan, ammo u tarixda Sohibqiron Amir Temur tug'ilib o'sgan yurt sifatida ham mashhurdir. Unda temuriylar dahmasi, aziz avliyolar marhadi, Amir Temurning jasadsiz maqbarasi mavjud. Shu bois shoir Shahrishabz xususidagi turkiy va forsiy she'rlarida o'z yurtlarini Sohibqiron nomi bilan ulug'laydilar. Bizni(ng) Vatan – joyi surur, aysh ila xalsi barcha hur, ilmu maorif konidur, yo's dilda armon o'zgacha, deya shoir orzu-armonlari Vatanda ilmu maorif ekanini izhor etadilar. Ismoilxon Faqiriy ilm-ma'rifatli, ziyoli, e'tiborli muftiy va qozilar avlodidan bo'lgan. Shoirning bobolari Inoyatulloh Xoja O'roq ibn Mirzo Kaloni Shahrishabz muftiysi edilar. Otalari Ibrohim Xoja O'roq esa Shahrishabzda XV asrda Mirzo Ulug'bek qurdirgan Jome' masjidda imom-xatib, amir hukumatining shahar vakili (o'roh), madrasa rahbari bo'lganlar. 1914-yilda otalari vafot etgach, uch yashar Ismoilxon bobolari Inoyatulloh Xoja tarbiyatlarida qoladi. Ul zot ham olamdan o'tgach, onalari to'rt-besh yashar o'g'lon tarbiyatlarida ulug' say'u g'ayrat ko'rsatib, uni maktabga berib, savodxon qiladi [3]. Sho'rolar hukumati tuzilib, islomiy maktablar yopilgach, yana o'zlari ta'limni davom ettiradi. Onalari ilm-ma'rifatli otinoyi bo'lib, Mahzuna taxallusi bilan she'rlar yozgan. Faqiriy "Bayoz"lari debochasida onalarini ko'p ulug' ehtirom bilan zikr qiladilar. Ukalari Najmiddin Xoja Sho'rolar hukumati davrida qamalganida, zor qaqshagan onalarining iltimoslari bilan, volidalari nomidan bir musaddas bitganlar. Unda o'zlarining ham, onalarining ham sog'inchlari, dardu alamlari ifodalanadi. So'nggi bandga diqqat qilaylik:

*Ey Fatsiriy, Hassa yolbor, Has O'zidur mehrubon,
Bera olmas hech kim bu dardu saygudin omon.
Bir taraerrum birla ozod etsa Xallotsi jahon,
Qolmas erdi xasta ko'ngillarda hargiz ormon;
G'am bila chun surati devordurman soginib,
Ko'rmasa zor-u, vale nochordurman sog'inib...*

Ismoilxon to'qqiz yoshlarida Navoiyni o'qiydigan bo'ladi. Bu hazil gap emas. Navoiyni tushunish uchun esa turkiy-o'zbek tilini puxta bilish bilan birga, arab va fors lug'atlaridan ham xabardor bo'lmoq zarur. Shunga qaraganda, yosh Ismoilxon Faqiriy garchand o'zlari: "nimi-nimkora", "savodxon" deb kamtarlik qilsa-da, naqadar iste'dod va kamol sohibi ekanligi anglashiladi.

XX asr Shahrisabz adabiy muhitini kuzatsangiz, mustamlaka siyosati balchig'idan o'zini muhofaza etgan, maddohlik va ta'magirlikdan yiroq, pokiza bir adabiyot borligini ko'rib, ko'nglingiz o'sadi. Faqiriy ham dovrug'u dabdabaga, unvonu mansabga aslo qiziqmasdan, imon-e'tiqodda sobitqadam, mumtoz she'riyatga sodiq yashagan. Zero, shoir yaxshi bilganki, hayot bugundan iborat emas. Zamonlar aylanadi. Vaqt o'tishi bilan adib bilimlari va ijodga ishtiyoqlari ortib boradi. Faqiriy yosh bo'la turib, Hoji Mirzo Hamiduddin Maxdum Hamidiy, tog'alari Shukrulloh Xoja Hone', bobolari Inoyatulloh Xoja O'roq Jurmiy, Mullo Mirzo Fayzulloh Xoja Ravnahiy, Mirzo Umrboqiy-Shahrisabziy kabi ulug' insonlar qatorida turadi desak mubolag'a bo'lmas.

So'z ibtidosida "ma'rifiy she'riyat", "devon adabiyoti" iboralarini qo'lladik. XX asrda mustamlaka iskanjasida O'zbekistonda irfoniy she'riyat bo'lganmi degan savol tug'ilishi mumkin. Devon adabiyoti qanday adabiyot?

Irfoniy ruh, ilohiy mazmun devon adabiyotining xos xususiyatlari bo'lganidan, "devon adabiyoti" ta'rifiga kirishsak.

Devon adabiyoti saroy adabiyoti yoki saroy shoirlari degan ma'noda emas. Balki tamoman aksinchadir. Devon adabiyoti XI asrda Movarounnahrda (bugungi O'zbekiston zaminida) Qoraxoniylar davrida boshlangan, islomiy madaniyatdan bahra olgan, shu sababdan arab va fors adabiyotlaridan ta'sir topgan islomiy adabiyotdir. Qur'oni karim va hadisi sharif ma'nolarini o'ziga singdirgan bu mumtoz adabiyot "majoz haqiqatning ko'prigidir" degan hadisi sharifga asoslanadi, ya'ni majoz yo'li bilan haqiqatni kuylaydi, majoziy muhabbatni bahona qilib, ilohiy ishqni tarannum etadi.

Faqiriy ana shunday adabiyotning so'nggi zabardast vakillaridan biridirlar. "So'nggi" deyishimizga sabab: sho'rolar tuzumida islomiy ilm-ma'rifat taqiqlanib, irfoniy she'riyatga ham putur yetdi, hatto 30-40-50-yillarda aruz vaznida yozish man etildi, bora-bora devon adabiyoti deyarli barham topdi. Keyingi adabiyotdan irfoniy ma'no qochdi, ilohiy ruh chekindi, oxirat g'oyasi uzildi, jahon va asosan rus adabiyoti muhitida xalqchil-ommabop she'riyat vujudga keldi.

"Ey munassid, sen g'azalni ko'hna deb kamsitmagil, Sevgi ham Odam atodin solgan insop sonida!" degan nidolar yangray boshladi va yangi alifbo asosida Erkin Vohidovning "Yoshlik devoni" paydo bo'ldi.

"Devon" istilohining ma'nosi ko'p. "Devon" avvalo aruz vaznida bitilgan va arab alifbosi asosida tartib berilgan g'azallar to'plamining nomidir: "Devoni Navoiy", "Devoni Xoja Hofiz", "Devoni Fuzuliy" kabi. Devon tuzishga muvaffaq bo'lgan shoirlarni "Sohibi devon" deb ulug'laydilar.

Davlat idorasi, mahkama, hukumat uyi ham devon deyiladiki, aytganimizdek, devon adabiyotining bunga aloqasi yo'q.

Unutmaslik lozimki, Faqiriy hazratlari avvalo murshid edilar va xalqning irshodi ul zotning zimmalarida edi. Bu maqom sabablidirki, shoir kamtarlik bilan o'z kitoblarini bayoz deb ataganlar. Adib arab alifbosining barcha harflariga g'azal tartib berilmaganini ko'zda tutgan bo'lishlari ham mumkin. Ammo biz kitobni o'rganib chiqib, ul zotni "Sohibi devon" deb atashga jur'at etdik.

Devoni Faqiriy haqida soʻz borar ekan, bevosita uning bayozlarini eslamaslikning iloji yoʻqdur. Faqiriy bayozlari 1950–1965-yillarda tuzilgan boʻlib, oʻzlari tanlab, saralab kiritgan sheʼrlardan iborat. Devon mumtoz nazm sanʼatining deyarli barcha turlaridan: gʻazal, muxammas, musaddas, musabbaʼ, musamman, mustahzod, masnaviy, ruboiyyot va qitʼalardan tarkib topgan. Kitobda tatabbuʼ va tazminlar birmuncha boʻlib, muvashshax va mutoyibotdan hazil sheʼrlardan ham xoli emas. Sheʼrlarning koʻpi asl sanʼat namunalaridir.

Devon anʼanasiga muvofiq, xuddi Navoiy, Fuzuliy va Nodiralalar kabi, Faqiriy ham oʻz devonlariga debocha bitgan. Debochada matla mavjud boʻlib, mehribon va rahmli Alloh ismi bilan boshlanib, Haq taolloga hamdu sano aytish va hazrati Rasulullohga salovot keltirish bilan davom etadi. Unda shoirning qisqa hasbi hollari va dunyoda bir yodgor qoldirish ishtiyohlari yuksak odob va valiyarga xos xoksorlik bilan bayon etilgan. Ammo shoirning kamtarliklarida ham kuchli jasorat, yorqin isteʼdod va yuksak maʼrifat nuri balqib turadi. Chunonchi, adib yozadilar:

“Toki oʻn besh va oʻn olti yoshlarimdan boshlab, shoirlar zumrasiga qoʻshulishga jiddiy harakat koʻrguzgan boʻlsam-da, bu ishga, birinchidan, bilimsizlik, va ikkinchidan, zamonamizni(ng) kundalik oʻzgarishlari natijasida sheʼr yozolmasdan va yozganlarim ham har joylarda beparvolik bilan solib va baʼzilari esa birodaroni kiromiylar talablariga muvofiq ularga yuborilib, qoʻlimda bori ham juzdonga darida va jarida boʻlub yotar edi...”.

Bu qisqa soʻzda koʻp maʼno va qismat manzaralari bor. Chunonchi, *“zamonaning kundalik oʻzgarishlari”*, muallifning oʻz taʼbirlari bilan aytganda, *“shoʻrolar hukumati tashkil topib, butun Oʻzbekiston va Tojikiston va Buxoro tufroqlarida ham hukmronlik shevasini yurgizgani”*dir. Yaʼni qadimiy madrasalar berkitilgan, xalqning tarixini yoʻqotishga urinilgan, dahriylik saltanati oʻrnatilgan, mumtoz adabiyot tahqirlangan, maʼrifatli isteʼdod sohiblari muvozanatini yoʻqotib, sheʼr yozolmay qolgan.

Yillar oʻtib, shoir aytadi: “Ammo koʻnglimdan goxho shundog kechar erdiki, “Ey tan, san dunyoga kelib nima Ahli dunyo – siymu zar, ahli hunar – fazlu kamol.

Va bu ashyolarni(ng) oʻziga yarasha xaridori ham topiladi. Chunonchi, Navoiy aytur:

Sarvu gulu lola xaridori bor,

Lek tikonning dagi bozori bor. Yaʼnikim har bir gulning oʻz xaridori boʻlgani singari tikonning ham oʻz oʻrni borligi haqida alohida fikr yuritadilar. Shu oʻrinda bevosita Faqiriy hazratlarining ijodiga ham qiziqishlar ortgan.

Devon Alloh taoloning qudrati, sanʼatini olqishlab, hamdu sanolar aytguvchi, Haq taoloning dargohiga yolborib munojot qilguvchi hamda sayyidi mursaliyn-hazrati Rasululloh alayhissalomga nat-hamd keltirguvchi gʻazallar bilan boshlanadi. Zotan, bu mumtoz devon adabiyotining odobu anʼanasidir.

Turkiyda aytilgan “Paydo”, “Yo Rab”, “Boʻldim” radifli hamda “Zulfing girihi” kabi gʻazallar, “Sunʼung Sani...” mustahzodi, “Izlagil”, “Hasrat” kabi muxammaslar, forsiydagi “Chi shudi?” musaddasi va “Kunand” radifli tazmini musabbaʼlari Faqiriy hazratlarining shoh asarlaridir.

Devon mundarijasining oʻziga xos xususiyatlari quyidagilardir:

1. Alloh zikri va oxirat qaygʻusi.
2. Munojot ohanglari.
3. Mustabid tuzum manzaralari.
4. Vatanparvarlik tuygʻulari.
5. Ilm-fan va maʼrifat tashviqi.

Faqiriy o'zbek va fors tillarida ijod qilgan zullisonayn shoirdir. Adibning merosi adabiyot sohasida o'rganilishi lozim bo'lgan yangidan – yangi mazmunli g'azaliyotlari va purmano ijodi va devonlari kelajak avlod uchun ushbu sohada muhim manba bo'lib xizmat qilsa ajabmas.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kattaev K. Maxdumi A'zam va Dahbed. Samarqand Sutdiyov, 1994.- B.73.
2. Faqiriy I., Homidov N. va boshqalar. Avlodlar bayozi.-Toshkent A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1996.
3. Vohidov Sh.Fakiriy // Sobiq Rossiya imperiyasi hududida islom. Ensiklopedik lug'at. 3-son. – Moskva: Sharq adabiyoti, 2001. – S. 107-108.
4. Nosir Muhammad. Nasaf va Kesh allomalari. Tazkira – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2001. – B. 49.
5. Vohidov. Sh, Erkinov.A, Shahrisabzlik xattot va shoirlar //Ming yillar merosi Shahrisabz. 2700.-Toshkent "Sharq" nashriyot -matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati 2002 B.126
6. Ismoilov M. Faqiriy va Najotiy ijodiy faoliyatlarining Shahrisabz ilmiy-adabiy muhitida tutgan o'rni xususida // Shahrisabz shahrining jahon tarixida tutgan o'rni. Xalqaro ilmiy konferensiya maruzalari tezislari. – Toshkent: Fan, 2002. – B. 143.
7. Vohidov Sh. Les specificites paleographiques et codicologiques des fonds particuliers de Rawnaqi et Faqiri (Shahrisabz, O'zbekiston) // Manuscripta Orientalia. 9-jild №3 2003 yil sentyabr – s. 52-56.
8. Mirzo Kenjabekov Ilm o'rganu xat o'rganu odob o'rgan .Sohibi devoni Faqiriy hazratlari // "Ma'rifat" gazetasi ,2004yil ,28-yanvar
9. Ismoilxon Faqiriy. Intizoramkim ulam gardi firoqing sumlarin // Ma'rifat 2004 yil, 17-mart
10. Ismoilxon Faqiriy.Ahli duoni izlagil //Hidoyat. 2004. N4-b. 24-25
11. Vohidov Sh., Ismoilov M. Faqiriy olim, shoir va shayx // Moziydan sado. 2004 yil.- 4-son.
12. Vohidov.Sh ,Ismoilov .M //O'zbekiston milliy ensiklopediyasi 2005.-B.213
13. Mirzo Kenjabek. Mumtoz shoir va komil shayx Fakiriy-Shahrisabziy // Sino. – 2004 yil (tanasi). – № 15. – B. 44-51
14. Hasanov A. XVI-XIX asrlarda shaharsozlik va me'morchilik (Qashqadaryo vohasi misolida): Nomzodlik dissertatsiyasi. – T.: 2008. 200-b.
15. Ko'charov J. Qarshi shahrining XVIII asr ikkinchi yarmi XX asr boshlaridagi tarixidan. – Samarqand: 2008. 71-b.
16. Ravshanov P. Naxshab va Kesh tarixi manbalari. – Qarshi: Nasaf, 2005. 120-b.